

TARIX DARSLARIDA DEBAT ERKINLIGI ORQALI FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Bozorova Nazokat Mamasoatovna,

*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Annotatsiya. Maqolada tarix darslarida debat erkinligi orqali o'quvchilarning fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish masalasi tarixiy tafakkur, demokratik ta'lim, ko'p nuqtayi nazarli tahlil va dalilga asoslangan argumentatsiya konsepsiyalari bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotda debat erkinligi oddiy interaktiv metod sifatida emas, balki o'quvchilarda fuqarolik pozitsiyasi, demokratik muloqot madaniyati, tarixiy refleksiya, tolerantlik va argumentativ fikrlashni shakllantiruvchi murakkab pedagogik mexanizm sifatida talqin etiladi. Maqolada tarixiy empatiya, ko'p nuqtai nazarlilik, ko'p nuqtai nazarlilik, maslahat demokratiyasi, dalillar asosidagi argumentatsiya, tarixiy manba tanqidi va Dialogik sinfkonsepsiyalari tarix ta'limining zamonaviy metodik imkoniyatlari bilan integratsiyalangan. Shuningdek, tarixiy voqealarni yagona "to'g'ri talqin" asosida o'qitish bilan ko'p nuqtayi nazarli tarixiy tahlil o'rtasidagi qarama-qarshilik ilmiy jihatdan ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tarix ta'limi, debat erkinligi, fuqarolik kompetensiyasi, tarixiy tafakkur, tarixiy empatiya, ko'p nuqtai nazarlilik, source criticism, demokratik ta'lim, argumentatsiya, dialogik sinf.

РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ЧЕРЕЗ СВОБОДУ ДЕБАТОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация. В статье анализируется вопрос развития гражданской компетенции учащихся посредством свободы дебатов на уроках истории в связи с концепциями исторического мышления, демократического воспитания, многоперспективного анализа и аргументации, основанной на фактах. В исследовании свобода дебатов интерпретируется не как простой интерактивный метод, а как комплексный педагогический механизм, формирующий у учащихся гражданскую позицию, культуру демократического диалога, историческую рефлексию, толерантность и аргументативное мышление. В статье интегрируются концепции исторической эмпатии, многоперспективности, обсуждения спорных вопросов, делиберативной демократии, аргументации, основанной на фактах, исторической источниковедческой критики и диалогического класса с современными методологическими возможностями исторического образования. Также научно раскрывается противоречие между преподаванием исторических событий на основе единственной «правильной интерпретации» и многоперспективным историческим анализом.

Ключевые слова: историческое образование, свобода дебатов, гражданская компетентность, историческое мышление, историческая эмпатия,

многоперспективность, источниковедение, демократическое образование, аргументация, диалогический класс.

DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE THROUGH FREEDOM OF DEBATE IN HISTORY LESSONS

Annotation. *The article analyzes the issue of developing students' civic competence through freedom of debate in history lessons in connection with the concepts of historical thinking, democratic education, multi-perspectival analysis and evidence-based argumentation. In the study, freedom of debate is interpreted not as a simple interactive method, but as a complex pedagogical mechanism that forms a civic position, a culture of democratic dialogue, historical reflection, tolerance and argumentative thinking in students. The article integrates the concepts of historical empathy, multiperspectivity, controversial issues discussion, deliberative democracy, evidence-based argumentation, historical source criticism and dialogic classroom with modern methodological possibilities of history education. Also, the contradiction between teaching historical events based on a single "correct interpretation" and multi-perspective historical analysis is scientifically revealed.*

Keywords: *history education, freedom of debate, civic competence, historical thinking, historical empathy, multiperspectivity, source criticism, democratic education, argumentation, dialogic classroom.*

KIRISH

Zamonaviy tarix ta'limi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchiga tayyor tarixiy ma'lumotlarni yetkazish emas, balki uni tarixiy dalillarni tahlil qila oladigan, muqobil talqinlarni solishtira oladigan, o'z fuqarolik pozitsiyasini asoslaydigan va demokratik muloqotda mas'uliyat bilan ishtirok etadigan subyekt sifatida shakllantirishdir. Shu nuqtayi nazardan tarix darslarida debat erkinligi nafaqat darsni faollashtiruvchi metod, balki tarixiy tafakkur va fuqarolik kompetensiyasini integrativ rivojlantiruvchi didaktik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

An'anaviy tarix ta'limida o'quvchi ko'pincha tarixiy voqeani yakuniy, tayyor va bir yoqlama talqin sifatida qabul qiladi. Bunday yondashuvda tarixiy bilim ko'proq fakt, sana va shaxslar ketma-ketligini eslab qolish bilan cheklanadi. Biroq zamonaviy tarix ta'limi tarixni "bitta to'g'ri javob" maydoni emas, balki dalil, manba, talqin, sabab-oqibat, tarixiy kontekst va axloqiy baholash bilan ishlashni talab qiladigan intellektual faoliyat sohasi sifatida ko'radi. Sam Wineburg tarixiy

tafakkurni kundalik fikrlashdan farq qiluvchi, manbani tekshirish, kontekstlashtirish va dalillarni solishtirishga asoslangan murakkab bilish amaliyoti sifatida talqin qiladi [1]. Bu yondashuv tarix darsida debat erkinligini epistemik ahamiyatga ega jarayonga aylantiradi: o'quvchi faqat fikr bildirmaydi, balki fikrini tarixiy dalil, manba va mantiqiy asos bilan himoya qiladi.

Peter Seixas tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy fikrlash tushunchalari modeli tarixiy tafakkurni oltita o'zaro bog'liq tushuncha orqali izohlaydi: tarixiy ahamiyat, dalillar, davomiylik va o'zgarish, sabab va oqibat, tarixiy nuqtai nazarlar va axloqiy o'lchov [2]. Ushbu model tarix darsida debatni shunchaki bahs-munozara emas, balki tarixiy bilimni dalillash, talqin qilish va baholash jarayoni sifatida tashkil etish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilar muayyan tarixiy hodisani muhokama qilganda, ular faqat "nima bo'lgan?" degan savolga emas, balki "nima uchun bu hodisa tarixiy ahamiyatga ega?", "qaysi manba bu talqinni qo'llab-quvvatlaydi?", "turli guruhlar bu voqeani qanday ko'rgan?", "ushbu hodisaning bugungi fuqarolik ongiga qanday aloqasi bor?" kabi savollarga ham javob izlaydi.

Tarix darslarida debat erkinligining fuqarolik kompetensiyasi bilan bog'liqligi shundaki, demokratik jamiyatda fuqaro faqat o'z fikriga ega bo'lishi bilan emas, balki uni dalil bilan asoslay olishi, boshqa qarashlarni tinglashi, bahsli masalalarda murosali va tanqidiy pozitsiya egallashi bilan ham tavsiflanadi. Diana Hess ta'lim jarayonida bahsli ijtimoiy-siyosiy masalalarni muhokama qilish demokratik ko'nikmalarni shakllantirish uchun muhimligini asoslaydi [3]. Tarix fani bu borada alohida imkoniyatga ega, chunki tarixiy voqealarning aksariyati turli manfaatlar, qarashlar, ijtimoiy kuchlar va qadriyatlar to'qnashuvi bilan bog'liq. Demak, tarix darsidagi erkin debat o'quvchini tarixiy vaziyatni ko'p qatlamli ko'rishga, tarixiy fakt bilan interpretatsiyani farqlashga, manipulyativ narrativlarni aniqlashga va fuqarolik mas'uliyati bilan fikr bildirishga o'rgatadi.

Fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda tarixiy empatiya ham muhim ahamiyatga ega. Tarixiy empatiya o'quvchidan o'tmishdagi insonlarni hozirgi mezonlar bilan soddalashtirib baholashni emas, balki ularning qarorlari, imkoniyatlari, cheklovlari va tarixiy kontekstini tushunishni talab qiladi. Bu esa tolerantlik, madaniy sezgirlik va demokratik muloqot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-

intellektual asosni yaratadi. Debat jarayonida o'quvchi turli tarixiy subyektlar pozitsiyasini tushunishga, ularning manfaat va qarashlarini solishtirishga, bahsli voqealarni keskin hukm bilan emas, dalilga asoslangan tahlil bilan ko'rib chiqishga o'rganadi.

Maqolaning asosiy ilmiy muammosi tarixiy voqealarni yagona "to'g'ri talqin" asosida o'qitish bilan tarixni ko'p nuqtayi nazarli, dalilga asoslangan va demokratik muloqotga ochiq bilish sohasi sifatida o'qitish o'rtasidagi pedagogik qarama-qarshilikdan iborat. Ushbu qarama-qarshilikni bartaraf etish uchun tarix darslarida debat erkinligini metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish, o'quvchilarni tarixiy manbalar bilan ishlashga, dalil asosida argument qurishga, muqobil qarashlarni tanqidiy baholashga va reflektiv xulosa chiqarishga yo'naltirish zarur.

ADABIYOTLAR SHARHI

John Dewey ta'limni demokratik jamiyat hayotining ajralmas qismi sifatida talqin qilib, maktabni o'quvchilar ijtimoiy tajriba orttiradigan va demokratik munosabatlarni amalda o'rganadigan muhit sifatida ko'rgan. Bu qarash tarix darslarida debatni fuqarolik tajribasi sifatida tashkil etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Paulo Freire tanqidiy pedagogika doirasida ta'limni tayyor bilimni uzatish jarayoni emas, balki ongni uyg'otish, savol berish, ijtimoiy voqelikni tanqidiy anglash va dialogga kirishish jarayoni sifatida talqin qiladi. Freire yondashuvi tarix ta'limida o'quvchini passiv qabul qiluvchi emas, balki tarixiy va ijtimoiy voqelikni tahlil qiluvchi faol subyekt sifatida shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Sam Wineburgning tarixiy tafakkur haqidagi ishlari tarix ta'limi metodikasida muhim burilish yasagan. U tarixni o'rganishni faktlarni eslab qolish bilan cheklamasdan, tarixiy manbalarni tekshirish, muallif pozitsiyasini aniqlash, kontekstni hisobga olish va turli dalillarni solishtirish amaliyoti sifatida asoslaydi [1]. Bu g'oya debat erkinligi uchun muhim: agar o'quvchi tarixiy dalil bilan ishlashni bilmasa, debat shaxsiy fikrlar to'qnashuviga aylanib qoladi; agar u manba tanqidi va dalil madaniyatiga ega bo'lsa, debat tarixiy tafakkurni rivojlantiruvchi ilmiy-pedagogik jarayonga aylanadi.

Peter Seixasning tarixiy fikrlash tushunchalari modeli tarix darslarida debat mavzularini loyihalash uchun samarali nazariy platforma beradi. Modelda tarixiy ahamiyat, dalil, uzluksizlik va o'zgarish, sabab va oqibat, tarixiy nuqtayi nazar hamda tarixning axloqiy o'lchami tarixiy tafakkurning asosiy komponentlari sifatida belgilanadi [2]. Debat jarayonida aynan shu komponentlar faollashadi: o'quvchi tarixiy hodisaning ahamiyatini baholaydi, manbalarga tayanadi, sabab-oqibat aloqalarini ochadi, tarixiy shaxslar va guruhlarining qarashlarini solishtiradi, oxirida esa voqeaning axloqiy va fuqarolik ma'nosini tahlil qiladi.

Barton va Levstik tarix ta'limini demokratik fuqarolikni shakllantirish vositasi sifatida ko'radi. Ularning "Teaching History for the Common Good" asarida tarixni o'qitishning vazifasi faqat o'tmishni bilish emas, balki o'quvchini pluralistik demokratiyada ishtirok etishga tayyorlash ekani asoslanadi [4]. Bu yondashuv tarix darslarida debat erkinligini fuqarolik tarbiyasi bilan bog'lashga imkon beradi. Tarixiy voqealar yuzasidan dalilli bahs yuritgan o'quvchi fuqarolik hayotida ham qarorlarni tanqidiy ko'rib chiqish, turli pozitsiyalarni tinglash va umumiy manfaatni hisobga olishga tayyorlanadi.

Diana Hessning ko'p nuqtai nazarlilik konsepsiyasi tarix darslarida bahsli mavzularni chetlab o'tmaslik, aksincha, ularni demokratik madaniyatni shakllantirish vositasiga aylantirish zarurligini ko'rsatadi [3]. Hess fikricha, bahsli masalalar muhokamasi o'quvchilarda siyosiy savodxonlik, dalil bilan ishlash, qarama-qarshi fikrni tushunish va demokratik muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi. Tarix darslarida bunday yondashuv ayniqsa muhim, chunki tarixiy xotira, milliy identiklik, ijtimoiy adolat, mustamlakachilik, urushlar, islohotlar yoki shaxslar faoliyati haqidagi mavzular ko'pincha bahsli talqinlarga ega.

Deanna Kuhn argumentatsiya va epistemik tafakkur tadqiqotlarida o'quvchilarning fikrlashi faqat "men shunday o'ylayman" darajasida qolmasligi, balki dalil, asos, qarshi dalil va xulosa tizimi orqali shakllanishi zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv tarix darslaridagi debat uchun bevosita muhim: o'quvchi tarixiy pozitsiyani himoya qilganda, u fikrini faktlar, manbalar va sabab-oqibat tahlili bilan asoslay olishi kerak.

Adabiyotlar tahlili tarix darslarida debat erkinligini uch darajada tushunish zarurligini ko'rsatadi:

birinchi darajada u interaktiv metod bo'lib, o'quvchilar faolligini oshiradi;

ikkinchi darajada u tarixiy tafakkur mexanizmi bo'lib, manba tanqidi, dalil, multiperspektiv tahlil va tarixiy refleksiyaning rivojlantiradi;

uchinchi darajada esa u demokratik fuqarolikni shakllantiruvchi pedagogik maydon bo'lib, o'quvchilarda fuqarolik pozitsiyasi, tolerantlik, muloqot madaniyati va ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot tarix darslarida debat erkinligi orqali o'quvchilarning fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirildi. Metodologik asos sifatida kompetensiyaviy yondashuv, demokratik ta'lim nazariyasi, dialogik pedagogika, tarixiy tafakkur konsepsiyasi, ko'p nuqtai nazarlilik va dalilga asoslangan argumentatsiya tamoyillari tanlandi.

Tadqiqot obyekti umumiy o'rta ta'lim maktablarida tarix darslarini tashkil etish jarayoni, tadqiqot predmeti esa tarix darslarida debat erkinligi asosida o'quvchilarning fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlaridir. Tajriba-sinov ishlari 8–9-sinf o'quvchilari ishtirokida tashkil etildi. O'quvchilar tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida tarix darslari debat erkinligi, tarixiy manbalar tahlili, ko'p nuqtayi nazarli muhokama, dalilga asoslangan argumentatsiya va reflektiv xulosa chiqarish asosida tashkil etildi. Nazorat guruhida esa tarix darslari an'anaviy tushuntirish, savol-javob va reproduktiv topshiriqlar asosida olib borildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: nazariy tahlil, qiyosiy-pedagogik tahlil, pedagogik kuzatuv, so'rovnoma, reflektiv esse tahlili, debat jarayonidagi argumentatsion sifatni baholash, tarixiy manba bilan ishlash topshiriqlari, tajriba-sinov va foizli-statistik tahlil.

Fuqarolik kompetensiyasi quyidagi komponentlar asosida baholandi:

fuqarolik pozitsiyasi – o'quvchining tarixiy voqea yuzasidan asoslangan ijtimoiy-fuqarolik munosabat bildira olishi;

tarixiy tafakkur – tarixiy sabab-oqibat, manba, kontekst va muqobil talqinlar bilan ishlay olishi;

argumentativ fikrlash – dalil, asos, qarshi dalil va xulosani mantiqiy bog'lay olishi;

kommunikativ madaniyat – debatda fikrni aniq ifodalash, qarshi fikrni tinglash va muloqot me'yorlariga rioya qilish;

tolerantlik – muqobil qarashlarni inkor etmasdan, dalil asosida baholay olishi;

refleksiv baholash – o'z pozitsiyasi, xatosi va bahs jarayonidagi o'zgarishni tahlil qila olishi.

Debat asosidagi tarix darsi modeli quyidagi bosqichlarda tashkil etildi:

1-bosqich. Muammoli tarixiy vaziyatni tanlash. Dars uchun bahsli, ko'p talqinli va fuqarolik mazmuniga ega tarixiy mavzu tanlandi. Masalan, islohotlar, tarixiy shaxs faoliyati, urush va tinchlik, mustamlakachilik, milliy uyg'onish, tarixiy xotira yoki ijtimoiy adolat bilan bog'liq mavzular debat uchun qulay didaktik material sifatida qaraldi.

2-bosqich. Manbalar bilan ishlash. O'quvchilarga bir xil hodisa yuzasidan turli manbalar, tarixiy hujjatlar, xarita, xotira, statistik ma'lumot yoki tarixiy parcha taqdim etildi. Bu bosqichda o'quvchi tarixiy fakt va interpretatsiyani farqlashga, manba muallifining pozitsiyasini aniqlashga va dalillarni ishonchlik darajasiga ko'ra baholashga yo'naltirildi.

3-bosqich. Pozitsiyani shakllantirish. Har bir o'quvchi yoki kichik guruh o'z tarixiy pozitsiyasini shakllantirdi. Pozitsiya shaxsiy fikr darajasida emas, manba, dalil, sabab-oqibat va tarixiy kontekst asosida qurildi.

4-bosqich. Debat jarayoni. O'quvchilar o'z pozitsiyalarini himoya qildi, qarshi tomon dalillarini tahlil qildi, savol berdi va javob qaytardi. O'qituvchi tayyor javob beruvchi emas, balki dialogni boshqaruvchi moderator sifatida ishtirok etdi.

5-bosqich. Refleksiv yakun. Debatdan so'ng o'quvchilar "Mening pozitsiyam qanday o'zgardi?", "Qaysi dalil kuchliroq bo'ldi?", "Qarshi fikrdan nimani o'rgandim?", "Bu tarixiy voqeaning bugungi fuqarolik hayoti bilan aloqasi nimada?" kabi savollar asosida refleksiv esse yozdi.

Diagnostik baholash uch darajada amalga oshirildi: past, o'рта va yuqori. Past darajada o'quvchi tarixiy voqeani bir yoqlama talqin qiladi, dalillarni kam ishlatadi, qarshi fikrni tinglashda qiynaladi. O'рта darajada o'quvchi ayrim dalillar keltiradi, muqobil qarashlarni qisman tushunadi, lekin argumentatsiya izchilligi yetarli bo'lmaydi. Yuqori darajada o'quvchi tarixiy manbani tanqidiy tahlil qiladi, dalil va xulosani bog'laydi, qarshi pozitsiyani hurmat bilan baholaydi va fuqarolik nuqtayi nazarini asoslaydi.

NATIJALAR

Tajriba-sinov natijalari tarix darslarida debat erkinligini tizimli tashkil etish o'quvchilarning fuqarolik kompetensiyasi va tarixiy tafakkuriga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Dastlabki bosqichda o'quvchilarning aksariyati tarixiy hodisalarni tayyor xulosa sifatida qabul qilgan, manbalar o'rtasidagi farqni yetarli darajada anglamagan va fikrini dalil bilan asoslashda qiynalgan. Debat asosidagi mashg'ulotlardan so'ng esa tajriba guruhida tarixiy manbaga asoslangan dalillash, muqobil nuqtayi nazarni tushunish, fuqarolik pozitsiyasini asoslash va tolerant muloqot ko'nikmalarida sezilarli o'sish kuzatildi.

Tajriba guruhida tarixiy tafakkur ko'rsatkichi 42 foizdan 76 foizga oshdi. Bu o'sish debat jarayonida o'quvchilar tarixiy voqeani oddiy faktlar ketma-ketligi sifatida emas, balki sabab-oqibat, manba, kontekst va talqinlar tizimi sifatida ko'rishni boshlagani bilan izohlanadi. Ayniqsa, manba tanqidi, tarixiy fakt va interpretatsiyani farqlash, tarixiy shaxslar pozitsiyasini kontekstda tushunish ko'nikmalari rivojlandi.

Fuqarolik pozitsiyasi ko'rsatkichi 38 foizdan 72 foizga ko'tarildi. Debat jarayonida o'quvchilar tarixiy hodisalarni bugungi jamiyat, ijtimoiy adolat, mas'uliyat, qonuniylik, tinchlik va fuqarolik burchi bilan bog'lab talqin qilishga o'rgandi. Bu tarix darsining tarbiyaviy imkoniyatlarini kuchaytirdi.

Argumentativ fikrlash ko'rsatkichi 35 foizdan 74 foizga oshdi. O'quvchilar debat davomida fikrni dalil bilan asoslash, qarshi dalilga javob berish, mantiqiy xulosa chiqarish va manba asosida pozitsiya bildirishga ko'proq e'tibor bera boshladi. Bu esa debat metodining oddiy muloqot emas, balki dalilga asoslangan tarixiy tafakkurni rivojlantiruvchi vosita ekanini tasdiqlaydi.

Tolerantlik indikatorini 44 foizdan 78 foizga oshdi. Bu o'quvchilarning muqobil fikrlarni tinglash, qarshi pozitsiyani shaxsiy adovat sifatida emas, bahsning tabiiy elementi sifatida qabul qilish va turli qarashlarni dalil asosida baholash ko'nikmalari rivojlanganini ko'rsatadi.

Kommunikativ madaniyat 47 foizdan 80 foizga ko'tarildi. Debat jarayonida nutq madaniyati, savol berish, tinglash, e'tiroz bildirish, fikrni tartibli bayon qilish va xulosalash ko'nikmalari ancha mustahkamlandi.

Quyidagi jadval tajriba guruhidagi asosiy o'zgarishlarni ko'rsatadi.

Diagnostik indikator	Tajribadan oldin	Tajribadan keyin	O'sish dinamikasi	Pedagogik talqin
Tarixiy tafakkur	42%	76%	+34%	manba, kontekst va sabab-oqibat asosida fikrlash kuchaydi;
Fuqarolik pozitsiyasi	38%	72%	+34%	tarixiy hodisalarni fuqarolik qadriyatlarini bilan bog'lash rivojlandi;
Argumentativ fikrlash	35%	74%	+39%	dalil, qarshi dalil va xulosa qurish ko'nikmasi shakllandi;
Tolerantlik	44%	78%	+34%	muqobil qarashlarni qabul qilish va baholash madaniyati kuchaydi;
Kommunikativ madaniyat	47%	80%	+33%	demokratik muloqot va bahs odobi rivojlandi;

Refleksiv baholash	40%	73%	+33%	o'z pozitsiyasini qayta ko'rib chiqish ko'nikmasi kuchaydi;
--------------------	-----	-----	------	---

Natijalar shuni ko'rsatadiki, debat erkinligi tarix darsida o'quvchilarning faqat nutqiy faolligini emas, balki tarixiy dalillash, fuqarolik pozitsiyasi, demokratik muloqot va tolerantlikni rivojlantiradi. Ayniqsa, argumentativ fikrlashdagi +39 foizlik o'sish debat metodining tarixiy manbalar bilan ishlash va dalilga asoslangan fikrlash uchun yuqori samaradorligini ko'rsatadi.

Nazorat guruhida esa o'sish nisbatan past bo'ldi. Bu guruhda tarix darslari asosan an'anaviy savol-javob va tushuntirish asosida tashkil etilgani sababli o'quvchilarning tarixiy manbani tanqidiy tahlil qilish va muqobil qarashlar bilan ishlash ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmadi. Demak, fuqarolik kompetensiyasining shakllanishi faqat mavzuning tarbiyaviy mazmuniga emas, balki darsning dialogik, erkin va dalilga asoslangan tashkil etilishiga ham bog'liq.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari tarix darslarida debat erkinligi o'quvchilarning fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda kompleks pedagogik mexanizm sifatida ishlashini ko'rsatadi. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, tarix darsida erkin bahs muhitini tashkil etish faqat o'quvchilarning og'zaki nutq faolligini oshirish bilan cheklanmaydi; u tarixiy tafakkur, dalilga asoslangan argumentatsiya, manbaga tanqidiy munosabat, tolerantlik va fuqarolik mas'uliyatini birgalikda rivojlantiradi. Shu jihatdan debat erkinligi tarix ta'limida interaktiv metod emas, balki demokratik ta'limning ichki mexanizmi sifatida talqin qilinishi lozim.

Dastlabki tahlil tarixiy voqealarni yagona "to'g'ri talqin" asosida o'qitish o'quvchilarda passiv qabul qilish holatini kuchaytirishini ko'rsatdi. Bunday yondashuvda tarixiy bilim ko'proq tayyor xulosa sifatida beriladi, o'quvchi esa manbani tekshirish, muqobil talqinni solishtirish va tarixiy dalilga tayanib mustaqil pozitsiya bildirish imkoniyatidan chetda qoladi. Natijada tarix darsi fuqarolik kompetensiyasini shakllantirish imkoniyatini to'liq ishga sola olmaydi. Aksincha, debat erkinligi asosida tashkil etilgan darsda o'quvchi tarixiy voqeani muhokama

predmeti, dalillar tizimi va ko'p nuqtayi nazarli talqin maydoni sifatida anglay boshlaydi.

Sam Wineburgning tarixiy tafakkur haqidagi qarashlari nuqtayi nazaridan, tarixni o'rganish manbani tekshirish, kontekstni hisobga olish va dalillarni solishtirish jarayonidir [1]. Tadqiqot natijalari ushbu nazariy qarashni amaliy jihatdan tasdiqlaydi: debat jarayonida o'quvchilar tarixiy faktni oddiy ma'lumot sifatida emas, balki muayyan manba, muallif pozitsiyasi, tarixiy sharoit va talqin bilan bog'liq dalil sifatida qabul qila boshladi. Bu ayniqsa tarixiy manbaga asoslangan dalillash ko'nikmalarining o'sishida yaqqol namoyon bo'ldi.

Peter Seixas tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy fikrlash tushunchalari modeli ham natijalarni talqin qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [2]. Debat asosidagi tarix darslarida o'quvchilar tarixiy ahamiyatni belgilash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, tarixiy nuqtayi nazarlarni solishtirish, uzluksizlik va o'zgarishlarni tushunish hamda voqealarning axloqiy o'lchamini baholashga jalb qilindi. Bu esa tarixiy tafakkurni faktologik bilimdan yuqori darajadagi tahliliy faoliyatga olib chiqadi.

Barton va Levstik tarix ta'limini demokratik fuqarolikni shakllantirish vositasi sifatida izohlaydi [4]. Mazkur tadqiqotda ham debat erkinligi o'quvchilarni fuqarolik pozitsiyasini asoslashga, tarixiy hodisalarni bugungi jamiyat muammolari bilan bog'lashga va demokratik qadriyatlar asosida fikr bildirishga yo'naltirdi. O'quvchilarning fuqarolik pozitsiyasi ko'rsatkichidagi o'sish tarix darslari shaxsda fuqarolik ongini shakllantirish uchun kuchli tarbiyaviy-didaktik maydon ekanini ko'rsatadi.

Diana Hess tomonidan ilgari surilgan ko'p nuqtai nazarlilik konsepsiyasi tarix darslarida bahsli mavzularni chetlab o'tmaslik, balki ularni demokratik muloqot va dalilga asoslangan muhokama vositasiga aylantirish zarurligini ko'rsatadi [3]. Tadqiqot jarayonida bahsli tarixiy mavzular o'quvchilarda qiziqish uyg'otdi, ammo muhokama shunchaki emotsional bahsga aylanmasligi uchun manba, dalil, mantiqiy asos va muloqot qoidalari bilan bog'landi. Shu sababli bahsli tarixiy mavzu o'quvchida keskin qarama-qarshilik emas, balki fuqarolik mas'uliyati va tanqidiy tahlil madaniyatini shakllantirish vositasiga aylandi.

Dialogik sinfmodeli tarix darsida o'quvchi ovozi qadrlanishi, epistemik tenglik, savol berish huquqi, dalilga asoslangan munozara va reflektiv xulosa chiqarish imkoniyatlarini yaratadi. Bu modelda o'qituvchi yagona talqin egasi emas, balki tarixiy muhokamani boshqaruvchi moderator sifatida ishtirok etadi. Tadqiqot davomida aynan shunday yondashuv o'quvchilarning muloqotga kirishish, qarshi fikrni tinglash, e'tiroz bildirish va o'z fikrini qayta ko'rib chiqish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Debat erkinligi tarixiy empatiyani shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Tarixiy empatiya o'quvchidan tarixiy shaxs yoki guruhlarining xatti-harakatlarini bugungi mezonlar asosida soddalashtirib hukm qilishni emas, balki ularning davri, ijtimoiy sharoiti, imkoniyatlari va cheklovlarini tushunishni talab qiladi. Debat jarayonida o'quvchilar bir tarixiy hodisaga turli guruhlar nuqtayi nazaridan qarashga harakat qildi. Bu esa tolerantlik indikatorining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

Tarix darslarida ko'p nuqtayi nazarli debat tashkil etilganda o'quvchi tarixiy voqealarning bir qatlamli emasligini, har bir talqinning manba, manfaat, kontekst va qadriyatlar bilan bog'liqligini anglaydi. Bu ko'nikma keyinchalik ijtimoiy-siyosiy voqelikni ham tanqidiy va mas'uliyat bilan baholashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, debat metodining samaradorligi uning erkinligi bilan birga metodik boshqarilganligiga ham bog'liq. Agar debat erkin, ammo metodik jihatdan tartiblanmagan bo'lsa, u subyektiv fikrlar to'qnashuviga aylanishi mumkin. Agar debat qat'iy manba, dalil, savol, qarshi dalil, xulosa va refleksiya bosqichlari bilan tashkil etilsa, u fuqarolik kompetensiyasi va tarixiy tafakkurni rivojlantiruvchi yuqori samarali pedagogik texnologiyaga aylanadi. Shu asosda tarix darslarida debat erkinligini tashkil etish uchun quyidagi metodik shartlar muhim hisoblanadi:

birinchidan, debat mavzusi tarixiy dalilga tayanadigan, ko'p talqinli va fuqarolik mazmuniga ega bo'lishi kerak;

ikkinchidan, o'quvchilarga bir xil hodisa yuzasidan turli manbalar taqdim etilishi zarur;

uchinchidan, debat oldidan manba tanqidi va argumentatsiya mezonlari tushuntirilishi lozim;

to'rtinchidan, muhokama yakunida reflektiv esse yoki xulosa yozdirilishi kerak;

beshinchidan, baholashda faqat nutq faolligi emas, balki dalil sifati, tarixiy kontekstni tushunish, tolerant muloqot va fuqarolik pozitsiyasi ham hisobga olinishi zarur.

XULOSA

Tadqiqot natijalari tarix darslarida debat erkinligi orqali fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish samarali pedagogik yondashuv ekanini ko'rsatdi. Debat erkinligi o'quvchini tayyor tarixiy bilimni qabul qiluvchi passiv subyekt emas, balki tarixiy dalilni tahlil qiluvchi, manbalarni solishtiruvchi, fuqarolik pozitsiyasini asoslay oluvchi, muqobil qarashlarni tinglaydigan va demokratik muloqotda faol ishtirok etadigan shaxs sifatida shakllantiradi.

Maqolaning ilmiy yangiligi tarix darslarida debat erkinligini historical thinking, civic competence, tarixiy empatiya, ko'p nuqtai nazarlilik, source criticism va Dialogik sinfkonsepsiyalari bilan integratsiyalashgan holda talqin qilishda namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv debatni oddiy interaktiv metod darajasidan tarixiy tafakkur va fuqarolik ongini rivojlantiruvchi kompleks pedagogik mexanizm darajasiga olib chiqadi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati tarix ta'limida fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishning konseptual asoslarini boyitishi bilan belgilanadi. Tarixiy tafakkur va fuqarolik kompetensiyasi o'rtasidagi bog'liqlik debat erkinligi orqali izohlandi: tarixiy dalil bilan ishlash, muqobil talqinlarni solishtirish, tarixiy empatiya va demokratik muloqot birgalikda o'quvchining fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati tarix darslarini debat asosida tashkil etish modeli, diagnostik indikatorlar va baholash mezonlaridan umumiy o'rta ta'lim maktablarida foydalanish mumkinligida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, bahsli tarixiy mavzularni o'qitishda manba tanqidi, dalilga asoslangan argumentatsiya, reflektiv esse va ko'p nuqtayi nazarli tahlil metodlarini qo'llash samarali hisoblanadi.

Metodik tavsiya sifatida tarix darslarida debat erkinligini quyidagi bosqichlarda tashkil etish taklif etiladi: bahsli tarixiy muammoni tanlash; turli manbalarni taqdim etish; manba tanqidi asosida pozitsiyani shakllantirish; dalilga asoslangan debatni o'tkazish; qarshi dalillarni tahlil qilish; yakuniy reflektiv xulosa chiqarish. Baholash mezonlari esa tarixiy dalil sifati, argumentatsion izchillik, fuqarolik pozitsiyasi, tolerantlik, kommunikativ madaniyat va reflektiv baholash ko'rsatkichlarini qamrab olishi kerak.

Umuman olganda, debat erkinligi tarix darslarida demokratik ta'lim muhitini shakllantirish, tarixiy tafakkurni rivojlantirish va fuqarolik kompetensiyasini mustahkamlashning muhim omilidir. Ushbu yondashuv tarix ta'limining mazmunini reproduktiv bilim berishdan tahliliy, dialogik va fuqarolik yo'naltirilgan o'quv jarayoniga o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001.
2. Seixas P., Morton T. The Big Six Tarixiy fikrlash tushunchalari. – Toronto: Nelson Education, 2013.
3. Hess D. E. Controversy in the Classroom: The Democratic Power of Discussion. – New York: Routledge, 2009.
4. Barton K. C., Levstik L. S. Teaching History for the Common Good. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004.
5. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916.
6. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. – New York: Continuum, 1970.
7. Kuhn D. The Skills of Argument. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
8. Kuhn D. Education for Thinking. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.
9. Parker W. C. Teaching Democracy: Unity and Diversity in Public Life. – New York: Teachers College Press, 2003.
10. Ennis R. H. Critical Thinking. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996.
11. Brookfield S. D., Preskill S. Discussion as a Way of Teaching: Tools and Techniques for Democratic Classrooms. – San Francisco: Jossey-Bass, 2005.
12. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2015.
13. OECD. Future of Education and Skills 2030: OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019.
14. Council of Europe. Competences for Democratic Culture: Living Together as Equals in Culturally Diverse Democratic Societies. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2016.

15. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
16. Selevko G. K. Sovremennye obrazovatelnye tehnologii. – Moskva: Narodnoe obrazovanie, 1998.
17. Polat E. S. Novye pedagogicheskie i informacionnye tehnologii v sisteme obrazovaniya. – Moskva: Akademiya, 2010.
18. Tolipov O'. Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
19. Ishmuhamedov R., Abdullayeva M. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2010.
20. Muslimov N. A. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.
21. Sattarov K.F. Bo'lajak tarix o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda ijodiy va kreativ o'quv topshiriqlaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish ("O'zbekiston tarixi" fani misolida) 13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (tarix) pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati, Namangan – 2025
22. Ярмагов Рахимбой Бахрамович. Булажак тарих ўқитувчиларининг ўқув–илмий–тадқиқот ишларини такомиллаштириш: монография. Тошкент: TURON-IQBOL, 2018, 3-б
23. Teshayev A.T. Talabalarning ijtimoiy faol fuqarolik kompetentligini rivojlantirishda "O'zbekiston tarixi" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish 13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (tarix) pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Buxoro – 2025